

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده زبان و ادبیات

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی
بررسی و تحلیل وطن گرایی حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی

استاد راهنما
دکتر معصومه نعمتی قزوینی

استاد مشاور (1)
دکتر صابره سیاوشی

استاد مشاور (2)
دکتر طاهره ایشانی

پژوهشگر
سهیلا اصغرزاده

شهریور ماه 1394

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
بُزوهسگاه علوم انسانی و مطانعات فرهنگي
مديريت تحصيلات تکميلي

باسمه تعالي

هيأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۴/۰۶/۲۴

پايان نامه تحصيلي خانم سهيلا صفرزاده دانشجوي مقطع کارشناسي ارشد

رشته زبان و ادبيات عرب

تحت عنوان :

تحليل و مقايسه مضامين مربوط به وطن در اشعار حافظ ابراهيم و ميرزاده عشقي

را بررسي کردند و پايان نامه با درجه عالی به تصويب نهايي رسيد.

۱. استاد راهنماي پايان نامه، خانم دکترو معصومه نعمتي فزويني با مرتبه علمي استاديار

۲. استاد مشاور پايان نامه، خانم دکترو صابره سپاوشي با مرتبه علمي استاديار

۳. استاد مشاور پايان نامه، خانم دکترو طاهره ايشاني با مرتبه علمي استاديار

۴. استاد داور پايان نامه، خانم دکترو طيبه سيثي با مرتبه علمي استاديار

امضای رئيس پژوهشکده

امضای نماينده مديريت تحصيلات تکميلي

تشکر و قدردانی

اکنون که به لطف ایزد منان و در سایه تلاش و کوشش، پژوهش حاضر به اتمام رسیده است، بر خود لازم می‌دانم تا به رسم ادب از تمام عزیزانی که مرا در راستای این پژوهش یاری نمودند؛ کمال تشکر را نموده و برایشان آرزوی سلامتی و سعادت نمایم.

نخست از استاد راهنمای گرامتقدر خویش سرکار خانم دکتر معصومه نعمتی و راهنمایی‌های بی‌شمار و صبر و حوصله بی‌نظیری که ایشان در طول این دوره از خود نشان دادند، کمال سپاس و قدردانی را می‌نمایم.

از استاد مشاور (1) سرکار خانم دکتر صابره سیاوشی و مشاوره‌های ارزشمند ایشان که راهگشای اینجانب در امر پژوهش بوده سپاسگزارم.

هم‌چنین از زحمات استاد مشاور (2) سرکار خانم دکتر طاهره ایشانی به سبب رهنمودهای سازنده و ارزشمندشان سپاسگزارم.

با احترام به

«پدر و مادر عزیز و همسر مهربانم»:

پیشکش به شهیدانی که

جان و مال خود را در

راه «وطن» فدا کردند

چکیده

با توجه به موقعیت استراتژیکی ایران و مصر در عصر مشروطه، رقابت دولت استعمارگر بریتانیا با آغاز قرن نوزدهم در ایران و اواخر آن در مصر آغاز شد. این رویداد که با هدف غارت ثروت ملی دو کشور همراه بود، بازتابی وسیع در ادبیات داشت و از آنجا که ادبیات هر ملتی متأثر از اوضاع سیاسی و اجتماعی آن است، شاعران و نویسندگان در این دوره با سلاح قلم پای در عرصه استعمارستیزی نهاده و در جهت حفظ استقلال و منافع ملی خویش تلاش کردند. در این میان حافظ ابراهیم شاعر میهن پرست مصری و نیز میرزاده عشقی شاعر آزاد اندیش و مبارز ایرانی از بذل جان خویش در راستای تحقق اهداف ملی دریغ ننموده و نهایت تلاش خویش را جهت عینیت بخشیدن به ارزش‌های ملی گرایانه و بشر دوستانه، به کار بستند. با مراجعه به دیوان حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی معلوم می‌شود اشعاری که دو شاعر در زمینه وطن سروده‌اند سرشار از عاطفه و حس وطن دوستانه است. در این پژوهش دیدگاه این دو شاعر نسبت به وطن به طور مقایسه‌ای مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. دستاوردهای این تحقیق نشان می‌دهد که به دلیل قرار گرفتن هر دو شاعر در شرایط اجتماعی و سیاسی تقریباً همسان، مضامین تقریباً یکسانی در ارتباط با وطن در اشعارشان تجلی یافته است، این مضامین در قالب محورهایی چون وطن دوستی، بیگانه ستیزی، استبداد ستیزی، استعمار ستیزی، آزادی خواهی و فخر به تاریخ کهن سرزمین‌شان قابل بررسی است. بیشترین تفاوت موجود، مربوط به سبک شعری آنها است بدین معنا که حافظ ابراهیم در اشعار خویش به طور ضمنی به اعتراض با بیگانگان پرداخته و تا حدی جانب احتیاط را رعایت نموده است اما میرزاده عشقی بی‌پروا و تا سرحد از دست دادن جان بر بیگانگان می‌تازد. هم‌چنین عشقی گهگاه از سبک طنز آمیز نیز برای بیان اعتراض و مخالفت خود نسبت به مشکلات جامعه استفاده کرده است. هم‌چنان که اشعار وی از جهت سندیت تاریخی نیز پربارتر از حافظ ابراهیم است.

کلید واژه‌ها: وطنیات، مقایسه، حافظ ابراهیم، میرزاده عشقی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1.....	مقدمه .....
فصل اول: کلیات تحقیق	
4.....	1-1. تعریف مسأله یا بیان مشکل .....
6	2-1. سؤال‌های تحقیق .....
6	3-1. فرضیه‌های تحقیق .....
7	4-1. سابقه و ضرورت انجام تحقیق .....
8	5-1. روش تحقیق .....
8	6-1. پیشینه تحقیق .....
فصل دوم: مبانی نظری تحقیق	
13	1-2. مفهوم وطن و عوامل گرایش به اشعار وطنی .....
13	1-1-2. وطن از نظر لفظی و اصطلاحی .....
14	2-1-2. مفهوم شعر وطنی .....
14.....	2-2. عوامل مؤثر در شکل‌گیری اشعار وطنی در مصر .....
14	1-2-2. حوادث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی .....
16	2-2-2. روزنامه، مجلات، ترجمه و چاپ .....
16	3-2. عوامل مؤثر در شکل‌گیری اشعار وطنی در ایران .....
16	1-3-2. حوادث سیاسی و اجتماعی و فرهنگی .....
17	2-3-2. روزنامه، مجلات، ترجمه و چاپ .....

- 4-2. مروری بر زندگی و آثار حافظ ابراهیم 18
- 1-4-2. زندگی نامه 18
- 2-4-2. اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان حافظ ابراهیم 21
- 5-2. مروری بر زندگی و آثار میرزاده عشقی 22
- 1-5-2. زندگی نامه 22
- 2-5-2. اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان میرزاده عشقی 25
- پی‌نوشت‌ها 27

فصل سوم: وطنیات حافظ ابراهیم

- 1-3. وطن از دیدگاه حافظ ابراهیم 30
- 2-3. جلوه‌های وطن در اشعار حافظ ابراهیم 32
- 1-2-3. دفاع از وطن و موضعگیری در برابر بیگانگان 32
- 2-2-3. حمایت از قهرمانان ملی و رهبران نهضت ملی‌گرای 46
- 1-2-2-3. شیخ محمد عبده 46
- 2-2-2-3. سعد زغول 50
- 3-2-2-3. مصطفی کامل 55
- 4-2-2-3. محمد فرید پاشا 61
- 5-2-2-3. عبدالخالق ثروت پاشا 63
- 3-2-3. دعوت به اتحاد و همبستگی 65
- 4-2-3. استعمار ستیزی 68
- 5-2-3. استبداد ستیزی 72
- 6-2-3. انتقاد از مشکلات اجتماعی کشور 75

78 ..... 7-2-3. افتخار به مصر و گذشته‌ی آن

84 ..... پی‌نوشت‌ها

فصل چهارم: وطنیات میرزاده عشقی

86 ..... 1-4. وطن از دیدگاه میرزاده عشقی

88 ..... 2-4. جلوه‌های وطن در اشعار میرزاده عشقی

88 ..... 1-2-4. دفاع از وطن و مخالفت با بیگانگان

95 ..... 2-2-4. استبداد ستیزی

100 ..... 3-2-4. استعمارستیزی

104 ..... 4-2-4. رسوایی خیانتکاران داخلی

107 ..... 5-2-4. انتقاد از مشکلات اجتماعی کشور

109 ..... 6-2-4. افتخار به ایران و گذشته‌ی آن

114 ..... 7-2-4. آزادی‌خواهی

117 ..... پی‌نوشت‌ها

فصل پنجم: مقایسه وطن‌گرایی حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی

119 ..... 1-5. بررسی وجوه اشتراک وطن‌گرایی حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی

119 ..... 1-1-5. وطن دوستی

120 ..... 2-1-5. استعمار ستیزی

120 ..... 3-1-5. استبداد ستیزی

120 ..... 4-1-5. مخالفت با بیگانگان

121 ..... 5-1-5. افتخار به وطن و گذشته‌ی آن

121 ..... 6-1-5. انتقاد از مشکلات اجتماعی

122	..... 2-5. بررسی وجوه اختلاف وطن‌گرایی
122	..... 1-2-5. صراحت یا پرده‌پوشی
123	..... 2-2-5. بیان طنزآمیز
123	..... 3-2-5. مدارا و سازش
123	..... 4-2-5. استفاده از الفاظ رکیک
123	..... 5-2-5. برخورداری سندیت تاریخی
123	..... 6-2-5. استفاده از واژه‌های عامیانه
130	..... ملخص الرسالة بالعربية
137	..... فهرست منابع و مآخذ

بررسی اشعار وطنی در ادبیات موضوعی جدید نیست و شاعران در بسیاری از مواقع به مفهوم وطن که از عمده‌ترین مسائل عاطفی در حوزه‌ی تأملات انسان است، توجه داشته‌اند تا از این طریق تاریخ کهن سرزمین خویش و فرزندان آن، هم‌چنین فخر به وابستگی‌شان به آن را به گوش همگان برسانند.

مفهوم وطن چه با دید فردی به معنی زادگاه شخص و چه با دید اجتماعی و در ارتباط با سایر کشورها همواره مورد توجه بشر واقع شده و تنها نوع نگاه وی به این مفهوم متفاوت است. گاهی وطن با دیدی عرفانی در شعر شاعران مطرح شده و گاه با دید فرهنگی و همراه با عشق و علاقه و زمانی نیز از بعد سیاسی و در راستای حفاظت و صیانت آن از تهاجم بیگانگان مورد توجه بوده است.

از این رو برای فهم میزان توجه شاعران عرب زبان و فارسی زبان به اشعار وطنی، دو تن از شاعران معاصر مصر و ایران به نام‌های حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی برگزیده شدند تا شعرشان از حیث مضامین مرتبط با وطن مورد تحلیل و مقایسه قرار گیرد.

حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی با بهره‌گیری از بعد سیاسی مفهوم وطن در اشعار خویش و نیز افتخار به گذشته درخشان آن، سعی در برانگیختن غیرت و حمیت مردمان‌شان را دارند.

در ابتدا قرار بود مقاله‌ای تحت عنوان استعمارستیزی در اشعار حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی به عنوان تحقیق درس متون نظم و نثر معاصر نوشته شود، اما پس از مشورت با استاد این درس یعنی سرکار خانم دکتر نعمتی و نیز انجام مطالعه و جستجوی بیشتر قرار شد که در ابعاد گسترده‌تری به عنوان موضوع رساله انتخاب شود.

لازم به ذکر است که پژوهش حاضر مشتمل بر پنج فصل می‌باشد. فصل نخست به کلیات تحقیق اشاره می‌نماید و در فصل دوم مبانی نظری تحقیق همچون: مفهوم وطن و عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن اشعار در مصر و ایران عنوان شده و سپس زندگی و شرایط سیاسی و اجتماعی زمان دو شاعر مطرح می‌گردد. در فصل سوم جلوه‌های مختلف وطن‌گرایی در شعر حافظ ابراهیم و در فصل چهارم نیز جلوه-

های مختلف وطن در اشعار میرزاده عشقی بررسی و تحلیل می‌شود. در فصل پنج نیز وطن‌گرایی حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و وجوه اشتراک و اختلاف آن در قالب نمودارهایی به عنوان نتیجه‌گیری نهایی ارائه شده است.

1-1. تعریف مسأله یا بیان مشکل

ادبیات هر دوره‌ای را باید با توجه به اوضاع اجتماعی و سیاسی آن دوره مورد مطالعه و بررسی قرار داد. با یک بررسی اجمالی می‌توان دریافت که قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی آغاز نهضت ملی‌گرایی در مصر و ایران بود. در همان دوره‌ای که ایرانیان با جنبش مشروطیت و مبارزات آزادی خواهانه روبرو بوده‌اند، اعراب نیز با شرایط اجتماعی و محیط‌های مختلف جغرافیایی، همین تلاش را به عنوان رهایی از قلمرو فرمانروایی عثمانی دارند. افزون بر این رقابت دولتهای استعمارگر بریتانیا و روسیه در سرتاسر قرن نوزدهم در ایران دیده می‌شود و ملت عرب نیز که سالها زیر سلطه‌ی عثمانی طعم استبداد داخلی را چشیده بود در اواخر قرن نوزدهم در مصر به مصیبت استعمار خارجی گرفتار می‌آید و از این منظر زمینه‌ی کلی مضامین شعر در هر دو زبان تا حدودی یکسان است. یکی از برجسته‌ترین مضامین شعری این دوره در ایران و مصر، مفاهیم مرتبط با وطن است.

وطن‌گرایی به طور کلی در قالب محورها و موضوعات متعددی همچون وطن دوستی، غربت و دوری از وطن، افتخار به موطن و سرزمین و تاریخ کهن آن، عطوفت و مهربانی بر مردم به هنگامی رویارویی با

مصائب و مشکلات، دعوت به دفاع از عزت و کرامت آن به هنگام جهاد، حق طلبی، عدالت خواهی، استبدادستیزی، استعمارستیزی قابل بررسی است.

براین اساس دو تن از شاعران برجسته ایران و مصر یعنی میرزاده عشقی و حافظ ابراهیم برای بررسی در این پژوهش انتخاب شده است. لازم به توضیح است علت انتخاب این موضوع، تشابه دو شاعر در موارد زیر است:

1. هر دو شاعر از جهت زمانی نزدیک به هم هستند.

2. هر دو در شرایط سیاسی واجتماعی نسبتاً مشابهی می زیسته اند.

3. هر دو شاعران اجتماعی هستند.

4. هر دو مسلمان هستند.

5. هر دو شاعر نئوکلاسیک هستند.

این پژوهش برآن است تا با تکیه بر مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی، به تحلیل و مقایسه مضمون وطن در اشعار دو شاعر، همچنین بیان وجوه اشتراک و اختلاف آن دو بپردازد.

حافظ ابراهیم از پیشگامان مکتب شعری کلاسیک نوین و مبدع شعر اجتماعی و میهنی به شمار می رود. از ویژگی‌های بارز اشعار حافظ ابراهیم، صداقت شعری و صراحت لهجه و گرایشهای اخلاقی می باشد. وی در اشعاری که جنبه خصوصی داشت و فقط به خودش مربوط بود از سبک گذشتگان و در اشعار اجتماعی از سبک متأخران پیروی می کرد. از ویژگی‌های دیگر شعر او سهولت معنا، وضوح عبارات و روانی سبک اوست که با زبان پر طنین و تپنده و صادقانه شاعر همراه شده و جوششی حماسه‌گون به اشعار او بخشیده است.

حافظ ابراهیم علاوه بر دیوان اشعار خویش که شامل اغراض سنتی شعر است، در زمینه های اقتصادی و سیاسی نیز قصاید فراوان دارد. او یکی از بزرگترین شاعران نوکلاسیک است و اشعاری که در

باب مسائل اجتماعی و سیاسی سروده، در میان جوانان مسلمان همه کشورهای عرب، از محبوبیت چشمگیری برخوردار است.

میر محمدرضا متخلص به عشقی، جوان پر شور و وطن پرست بود که جان خود را بر سر عقاید و فعالیت‌های سیاسی از دست داد. عمر کوتاه عشقی، هیچ گاه مجال پخته شدن شعرهای وی را نداد؛ اما صراحت لهجه، نکته بینی و تحلیل بسیار فنی او در مورد تحولات سیاسی و اجتماعی دوره خود بسیار مشهود است.

مضمون اشعار عشقی بی‌عدالتی اجتماعی، عقب ماندگی و سیه روزی کشور، رنج دهقانان و کارگران، رواج نادانی و خرافات و مضامینی از این قبیل است، اشعار او سراپا اعتراض و عصیان در برابر بی‌عدالتی‌های جامعه و دلسوزی به حال مستمندان است.

از جمله آثار وی: منظومه های نوروزی نامه، سه تابلو مریم، احتیاج و رستاخیز است.

2-1. سوال‌های تحقیق

1. وطن در اشعار حافظ ابراهیم در قالب چه محورهایی مطرح شده است؟
2. موضوع وطن در اشعار میرزاده عشقی در قالب چه محورهایی مطرح شده است؟
3. شباهت دیدگاه دو شاعر از جهت پرداختن به مضامین مرتبط با وطن، چیست؟
4. تفاوت دیدگاه دو شاعر از جهت پرداختن به مضامین مرتبط با وطن، چیست؟

3-1. فرضیه‌های تحقیق

1. مضامین مرتبط با وطن در اشعار حافظ ابراهیم در قالب محورهایی همچون: وطن دوستی، فخر به تاریخ کهن مصر، بیگانه ستیزی، استبداد ستیزی، آگاهی بخشیدن به مردم، دعوت به مبارزه و آزادی خواهی مطرح شده است.

2. مضامین مرتبط با وطن در اشعار میرزاده عشقی در قالب محورهای همچون: وطن دوستی، بیگانه ستیزی، آزادی خواهی، تلاش برای بیداری مردم، عدالت خواهی، استبدادستیزی و دعوت به مبارزه قابل مشاهده است.

3. با توجه به قرار گرفتن هر دو شاعر در شرایط اجتماعی و سیاسی تقریباً همسان، مضامین تقریباً یکسانی در ارتباط با وطن در اشعار آن دو مطرح شده است.

4. بیشترین تفاوت موجود، مربوط به سبکهای شعری آنها است بدین معنا که حافظ ابراهیم در اشعار خویش به طور ضمنی به اعتراض با بیگانگان پرداخته و قدری جانب احتیاط را رعایت نموده است، اما میرزاده عشقی بی پروا و تا سر حد از دست دادن جان بر بیگانگان می تازد. افزون بر این میرزاده عشقی گهگاه از سبک طنز آمیز نیز برای بیان اعتراض و مخالفت خود نسبت به مشکلات، استفاده کرده است. از جهت زبانی نیز، اشعار میرزاده عشقی ساده تر و روان تر از زبان شعری حافظ ابراهیم است. همچنین به نظر می رسد اشعار عشقی از جهت تاریخی پربارتر است زیرا شاعر در لابلای اشعار خود، به طور دقیق به حوادث سیاسی مهم پرداخته است.

4-1. سابقه و ضرورت انجام تحقیق

علی رغم تحقیقات بسیاری که در زمینه وطن و اشعار وطنی دوره معاصر و عصر نهضت انجام شده، اما تاکنون پژوهش مستقلی در ارتباط با مقایسه اشعار حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی در این زمینه صورت نگرفته است؛ لذا این تحقیق بر آن است تا با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی تقریباً یکسانی که دو شاعر در آن زیسته اند و تأثیر و تأثر ادبیات از اوضاع و شرایط سیاسی-اجتماعی، مضمون واحد آزادی و دفاع از وطن را که دو شاعر در اشعارشان دنبال نموده اند، مورد بررسی و تحقیق قرار داده و دیدگاهها و جلوه های وطن گرایی در اشعارشان را مورد بررسی و مقایسه قرار دهد.

5-1. روش تحقیق

روش به کار رفته در این تحقیق توصیفی-تحلیلی و آماری است که توسط گرد آوری اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی و فیش برداری انجام گرفته است.

6-1. پیشینه تحقیق

کارهایی را که مرتبط با موضوع انجام گرفته می‌توان در دو گروه تقسیم بندی کرد:

1-6-1. پایان نامه

- بررسی و تطبیق مضامین مشترک اجتماعی و سیاسی در اشعار حافظ ابراهیم و ملک الشعراء بهار، فرشته رهبر، دانشگاه حکیم سبزواری، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، 1392_ این پایان نامه علاوه بر کلیات دارای سه فصل می‌باشد و نویسنده در فصل اول به اوضاع سیاسی و اجتماعی مصر و ایران در دوره معاصر (حافظ و ملک الشعراء بهار)، فصل دوم: شرح حال و ادبیات حافظ ابراهیم و بهار، فصل سوم: بررسی و تطبیق مضامین اجتماعی و سیاسی مشترک در اشعار حافظ ابراهیم و بهار و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها می‌پردازد.

- بررسی و مقایسه مضامین سیاسی و اجتماعی در شعر حافظ ابراهیم و ملک الشعراء بهار، محمد صالح نیا، دانشگاه خوارزمی، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، 1391- نویسنده در این پایان نامه به ارزیابی برخی مفاهیم سیاسی و اجتماعی مشترک در دیوان دو شاعر می‌پردازد و هدف آن نشان دادن تأثیر مسائل سیاسی و اجتماعی مشترک از جمله وطن، ستایش از قهرمانان ملی، مبارزه با استعمار و دین، زن، علم و فقر، در زمان معین در ادبیات دو ملت متفاوت و بررسی و مقایسه دیدگاه دو شاعر و تحلیل اشتراکات و افتراقات اشعار آنان در مسائل مذکور می‌باشد.

- بررسی درون مایه‌های اجتماعی و فرهنگ اجتماعی در اشعار حافظ ابراهیم و محمد تقی بهار، صغری بدری، دانشگاه شهید چمران اهواز، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، 1390_ نویسنده در این رساله

تنها به علل گرایش دو شاعر به مسائل اجتماعی و درون مایه‌های آن در اشعارشان می پردازد، اما به وطن گرایی آنان اشاره ای نمی نماید.

- وطن در شعر دوره بیداری (مشروطیت دیوان شاعران (بهار، عارف قزوینی، میرزاده عشقی، سید اشرف الدین حسینی، فرخی یزدی)، ابوطالب پاکباز، دانشگاه آزاد واحد دزفول، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، 1386. در این رساله وطن در شعر پنج شاعر مشهور دوره مشروطیت مورد بررسی قرار گرفته است و از دیوان این شاعران نمونه‌های زیادی از اشعاری که در آنها مفهوم وطن به کار رفته است، آورده شده و مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

- بررسی آثار و احوال حافظ ابراهیم، فلاحی، کتایون، دانشگاه تربیت مدرس، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، 1385_ نویسنده در بخش نخست از فصل چهارم پایان‌نامه در قالب 40 صفحه به بیان دیدگاه حافظ نسبت به وطن پرستی و سیاست و برخی از جلوه‌های وطن گرایی وی پرداخته است که البته شامل همه مفاهیم مربوط به وطن نمی شود.

- مضامین اجتماعی سیاسی در آثار عارف قزوینی و میرزاده عشقی، فریبا روفی، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، 1383_ نویسنده در این پژوهش آشنایی با اوضاع سیاسی دوره ی مشروطه و تاثیر آن در تحول شعر و نثر فارسی و به طور مشخص در آثار عارف قزوینی و میرزاده عشقی را بررسی می نماید.

- تحقیق در زندگی، آثار و افکار اجتماعی- سیاسی میرزاده عشقی، مهدی کد خدایی طراحی، دانشگاه شیراز، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، 1376_ این رساله در قالب 98 ص شامل این فصل‌ها و مطالب می‌باشد: 1- زندگی عشقی 2- آثار عشقی 3- افکار اجتماعی و سیاسی 4- نتیجه گیری نویسنده در فصل سوم این رساله اشاره کوتاهی به وطن گرایی میرزاده عشقی نموده است.

- نقد آثار و تحلیل افکار شاعر و نویسنده رمانتیک میرزاده عشقی، حسن سیدان، دانشگاه تهران، کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، 1358_ این رساله در قالب 82 ص بررسی اندکی است پیرامون

مقام و ارزشهای ادبی و افکار والای میرزاده عشقی و نویسنده آن از هیچ یک از محورهای وطن‌گرایی سخن به میان نیاورده است.

2-6-1. مقاله

- تحلیل مفهوم وطن در شعر و اندیشه‌ی میرزاده عشقی، میلاد شمعی، مینو بی‌طرفان، 1393، مجله شعر پژوهی (بوستان ادب)، ش اول - نویسنده در این مقاله پس از بیان مقدمه به تحلیل مفهوم وطن از منظر میرزاده پرداخته و وطن آرمانی وی را که شامل بینش آنارشیستی در قالب انتقاد از عوامل داخلی و خارجی و احساسات فردی در قالب بینش رمانتیک و نگرش نوستالوژیک می‌باشد، در دیوان اشعارش بررسی نموده است.
- جلوه‌های حنین در اشعار حافظ ابراهیم، حامد صدقی، ابوالفضل صدر قاینی، مرتضی باقری، 1392- نشریه علوم دانشگاه خوارزمی، ش 6- نویسنده در این مقاله پس از معرفی حافظ ابراهیم، اشعاری از وی را که در بردارنده مفهوم حنین و غربت است، مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد.
- مؤلفه‌های هویت ملی در دیوان میرزاده عشقی، محمد رضا علم، مینا رئیسی، 1391، مجله مطالعات تاریخ فرهنگی: پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ، ش 14- نویسنده در این مقاله به توزیع فراوانی شاخصه‌های باستانی و ملی، فرهنگ و ارزش‌های ملی پس از اسلام، ارزش‌های دینی و مذهبی و ارزش‌های فرهنگ غرب پرداخته است.
- مقایسه مفاهیم وطن و آزادی در غزلیات پنج شاعر آزادی، محمود صادق، 1390، فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های ادبی، ش 10- نویسنده در این مقاله به بیان مفاهیم وطن و آزادی در اشعار ملک الشعراء بهار، عارف قزوینی، میرزاده عشقی، ایرج میرزا و فرخی یزدی پرداخته و در پایان این مفاهیم را در قالب نمودار بررسی نموده است.

- بیگانه ستیزی در اشعار میرزاده عشقی، مرتضی فلاح، لیلا جعفری، 1387، مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان، ش 22- نویسنده در این مقاله پس از بیان زندگانی عشقی، بیگانه ستیزی در اشعار وی را مورد بررسی قرار داده اما از دیگر مفاهیم مرتبط با وطن سخنی به میان نیاورده است.
- وطن در شعر مشروطه، ناصر نیکو بخت، غلامعلی زارع، 1385، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ش 54 و 55- نویسنده در این مقاله به طور کلی مسأله وطن در شعر مشروطه را بررسی نموده و نمونه‌هایی چند از شعر شاعران این دوره از جمله میرزاده عشقی را بیان می‌دارد.
- بازتاب استعمار ستیزی در شعر معاصر عرب بین دو جنگ جهانی، منصوره زرکوب، 1381، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ش 2- نویسنده در این مقاله به مقوله‌های استعمار ستیزی در اشعار شعرای عرب پرداخته و شعر حافظ ابراهیم را در قالب اعتراض به بیگانگان و هشدار در برابر نیرنگ استعمارگران بررسی نموده است.
- شهید عشق وطن عشقی، هادی حائری، 1372، مجله آشنا، ش 10- نویسنده در این مقاله به بیان مختصری از زندگینامه عشقی و سپس ذکر چند نمونه از اشعار وی از جمله یک مثنوی درباره اوضاع رقت انگیز وطن می‌پردازد.
- علی رغم تحقیق و پژوهش‌های انجام گرفته درباره دو شاعر، اولاً موضوع وطن در شعر حافظ ابراهیم به طور مستقل مورد پژوهش قرار نگرفته و از سویی دیگر موضوع وطن‌گرایی به صورت مقایسه- ای میان دو شاعر نیر تاکنون انجام نشده و از این نظر تازگی دارد.

2-1. مفهوم وطن و عوامل گرایش به اشعار وطنی

2-1-1. وطن از نظر لفظی و اصطلاحی

«وطن» در لغت عبارت است از «جایِ باشِ مردم، محل اقامت، مسکن، جای ماندنِ طولانیِ شخص خواه در آن زاده شده‌باشد یا نه، کشوری که شخص در آن زاده شده یا تابعیت آن را دارد» (دهخدا، فرهنگ معین، فرهنگ سخن؛ ذیل مدخل وطن) و از نظر اصطلاحی در دو مفهوم زیر معنی شده است: «1. سرزمین یا کشوری که قرن‌ها مردانی با هم در آن زندگی کرده و غم و شادی، نیک و بد و رنج و راحت آن را با هم دیده و آزموده‌اند و به صورت تاریخ، مهم‌ترین آن وقایع برایشان مجسم شده‌است. وطن نزد عوام و در ادبیات قدیم، به معنی محل تولد و سکونت بوده است. 2. محیطی که انسان از لحاظ عواطف قومی و روحی بدان علاقه‌مند است یا در آن متولد شده و نشو و نما کرده است و در غربت نیز در هوای آن است.» (آقابخشی، 1383، ذیل مدخل وطن)

مفهوم وطن چه با دید فردی به معنی زادگاه شخص و چه با دید اجتماعی و در ارتباط با سایر کشورها همواره مورد توجه انسان‌ها بوده است؛ هر چند نوع نگاه انسان‌ها به این مفهوم متفاوت است. گاه